

Sztána és a nagyvilág

„Dolgozóasztalom az ablak mellett van, és az ablak keletre nyílik — írta Kós Károly férfikorának sztánai otthonáról. — Ha kitekintek rajta, az udvart látom. Az egészen kicsi belső tanyaudvart, s ezt én akartam így s így szeretem... Az udvar jobb oldalát kőkert keríti a házig, s a kert mellett a ház tornáca előtt diófa áll... Ezenkívül a leveles kapun keresztül csupán egy kis darabját látom a szemben való hegyoldalnak, s felette jó darab eget. Egyebet semmit, s az éppen elég, ha az ember benn a házban s az asztalnál végzi a dolgát, vagy elgondolkozva bámulja szivarja füstjét...” A sztánai otthon, a jelképpé emelkedett Varjúvár 1910-ben épült, s Kós Károly, a „vár” tervezője, építője és „ura” 1944-ig lakta; először mint nyári vendég, majd 1919-től mint állandó telepes. A sztánai ablakból az udvart látta csak és az eget, képzeletben és gondolatban azonban jóval tágasabb horizonton pillantott végig. Látókörébe sorra belefért Kalotaszeg, Erdély és a nagyvilág. És e három szüntelen egymásra kérdezett és egymásnak felelt.

Van valami elgondolkoztató abban, hogy Kós Károly, akit hagyományosan, a kifejezésnek hol megbecsülő, hol elmarasztaló értelmében „regionalistának” szoktak mondani, egy nagy hatású és Európa-szerte elterjedt művészi mozgalomtól kapta első indítását. Építészmérnöki diplomát szerzett a budapesti műegyetemen, és korán megismerkedett az európai szecessziót közvetlenül előkészítő angol praeraffaelita mozgalom elveivel, elgondolásaival. És ezek nyomán alakította ki a maga művészeti elképzeléseit. A praeraffaelita mozgalom a 19. század ötvenes éveiben indult s a reneszánsz előtti korszakban találta meg az autonóm művészet példáit és lehetőségeit. John Ruskin, William Morris, C. R. Ashbee, Walter Crane és társaik a szépség kultuszában akarták újjáformálni az emberi társadalmat és életet. A kapitalista termelés, a piacgazdálkodás ellentmondásaiból a kézműves civilizáció felé kerestek kiutat. Úgy gondolták, ha felélesztik a művészetnek és a köznapi életnek azt a természetes kapcsolatát, amely a középkori városi kultúrát jellemezte, védelmet nyernek a piaci szellem, a tömegtermelés elidegenítő veszélyei ellen, s megővják a művészetet attól, hogy árutermelés, a piacgazdálkodás tárgya legyen. Ezért hozták létre az „Arts and Crafts” mozgalom műhelyeit, amelyek a középkori céhek munkáját és szellemét voltak hivatva életre kelteni. S William Morris azért alapította meg 1891-ben a „Kelmscott Press” nyomdát, a szecessziós könyvművészet eme világhírű műhelyét, hogy a gyakorlatban mutassa be az iparművészileg megtervezett könyv fölényét a kapitalista könyvpiar termékei felett.

A praeraffaelita elképzelések, az „Arts and Crafts” és az „Art Workers Guild” mozgalmak valójában *romantikus* lázadást jelentettek, szemben azzal a nyers valósággal, amit a fejlődő kapitalizmus és a terjeszkedő technikai civilizáció képviselt. A mozgalom romantikája öltött alakot Ruskin, Morris és társaik prófétai megszállottságában, erkölcsi pátozásában és művészi fanatizmusában. Önmagukat egy modern vallás: a művészet papjának tekintették, s ez a szerep határozta meg gesztusaikat. Elképzeléseik romantikusak voltak, antikapitalizmusuk ábrándokból fakadt és ábrándokat teremtett, fellépésük mégsem nélkülözötte a progresszív gondolatokat. Az angol praeraffaeliták a szocialista fabiánus körökkel alakítottak ki kapcsolatot (mint ahogy a szecesszió művészei más országokban is a radikális vagy szocialista szellemű mozgalmak szövetségesei voltak). Morris „gyakorló szocialistának” vallotta magát, akinek az a feladata, hogy a munkás számára megmutassa a teljes és értelmes élet valódi eszményeit. Egy előadásában pedig arról beszélt, hogy a művészet csak akkor gyarapodik és virágzik majd, ha részt vehet benne az egész nép. A sze-

cesszió apostolai csak egy igazságos társadalomban s a dolgozó nép körében gondol-
ták megvalósítani művészeti elveiket.

Kós Károly tőlük tanulta a művészeti gondolkodást; nemcsak a stílust és a formát, hanem az etikai felelősség elvét, a művészet népi jellegének gondolatát is. 1923-ban írt *Guild of Handicraft* című tanulmányában foglalta össze azután ezeket az elveket és gondolatokat. Ő is a középkorban látta az európai művészet fénykorát. Ez a középkor iránt megnyilvánuló érdeklődés juttatja épületeiben jellegzetes szerephez a gótikus és román elemeket. Kós Károlynak valamennyi épülete, akár a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeumra, akár a zebegényi templomra, akár a sztánai Varjúvárra gondolunk, magán viseli a román, illetve a gótikus építészet stílusformáinak jegyét. De nem a nyugat-európai művészet jegyeit, hanem egy rusztikusabb és anyagszerűbb magyar (tágasabban: kelet-közép-európai) középkor stílusselemeit. A régi erdélyi kastélyok és udvarházak, a hagyományos erdélyi népi építkezés formáit és jegyeit. Kós maga utal arra 1968-ban készült önéletrajzában, hogy architektónikus művészetét a magyar népi építőhagyományok nyomán dolgozta ki. „Hogy mi a nyitja az én kétségen kívül meglepő építőművészi sikeremnek? — olvassuk. — Egyszerűen csak az, hogy az akkor divatos különböző közép-európai szecessziós és hazai ún. tulipános magyar stílustörekvések mellőzésével a korszerű építészet magyar stílusváltozatát a magyar építőhagyományok alapján és a magyar nép építőformáló gyakorlata szellemében igyekeztem kialakítani.”

Kós Károly művészetszemlélete a szecesszióból ered, s épületei a szecesszió történeti stílusait, eklektikáját mutatják. Törekvései mégis másfelé vezettek, mint a magyar szecessziós architektúra nagymesterének: Lechner Ödönnek törekvései. Egy levelében, amelyet Pál Balázs hozott nyilvánosságra az építész Kós Károlyról szóló könyvében, jóhiszemű tévedésnek minősíti Lechner „mézeskalács szecesszióját”. Véleménye szerint nem ez volt a járható út, hanem a Lechner-féle stílusból kijózanodott fiatalabbak kísérlete. E fiatalok: Pogány Móric, Málnai Béla, Lajta Béla, Wiggand Ede, Jánszky Béla, Zrumeczky Dezső, Mende Valér, Kozma Lajos és társaik a nyugati nagymesterek útkereső tevékenysége és a magyar építőhagyományok, a magyar nép sajátos építésszemlélete nyomán „indultak el a korszerű magyar építészet szükségzerű, új tartalmi és formai alakulásának keresésére”. S természetesen ide sorolja saját építészeti törekvéseit is. „Bizony — mondja —, ez volt a magyar szecesszió, s úgy hiszem, hogy ez mégsem volt zsákutca, hanem egy szükségzerű út-építés komoly, ígéretes magyar kezdése.” Ezt a kérdést, ezt a vállalkozást Bartók és Kodály zenei forradalmához hasonlítja; ahogy az új magyar zene, ez az építőművészet is a népi és a régi magyar kultúrában kereste a maga stílusának „tisztáforrásait”.

A szecesszióknak, Kós Károly értelmezésében, így sajátosan magyar stílusa van. (Általában a kelet-európai szecesszió, pl. az orosz, a lengyel vagy a román a népművészet felfedezésével és felhasználásával kötötte össze az új stílustörekvéseket!) Már idézett, a praeraffaelita mesterekről írott tanulmányában Kós arra figyelmeztet, hogy: „... a régi történelmi stílusokból azt szabad és kell átvenni, átformálva az új szükségletekhez, amit a nemzet alkotó nagy népközösség, a milliók a magukénak azokból elfogadnak. Így formulázva kell és csak így lehetséges a régit alapul fogadva mégis új stílust: élő művészetet teremteni.” Az építőművészet ugyanis az ő gondolkodásában, ha szabad mondani, eszmei szótárában, nem egyszerűen művészi tevékenységet jelent, hanem közösségi, sőt etikai vállalkozást, amely felelősségtudatra és puritán erkölcsre utal. Mint mesterei: Morris és Ashbee vagy mint kortársa: a finn Saarinen, ő is emberi környezet létrehozásának tekinti a művészetet, az építészetet. Nem egyszerűen szép vagy monumentális épületeket akar emelni, hanem lakható és működő emberi otthonokat. Építészeti s általában művészeti tevékenységét ezért az emberi társadalom megújításáért vívott küzdelem részének tekinti, és az architektónikus stíluskeresést a demokratikus társadalom kialakításának keretei között képzei el. Mint 1930-ban, *Új építőművészet* című tanulmányában írja: „Az emberi társadalom nagy revolúciója még nem végződött ugyan, még nincs berendezkedve az új, a gyökerében változott viszonyok következtében más társa-

dalom, de már a jól látó szem látja a jövődőt és az architektúra készül az új társadalom kultúrájának formai (stiláris) kifejezésére is az új építőanyagok és új szerkezetek formanyelvén. És ez a jövődó stílus a demokrácia stílusa lesz. Ez a jövődó művészet az a művészet lesz, amelyet Ruskin már nyolcvan esztendővel ezelőtt eljövendőnek hirdetett: a mindenki művészte, a milliók művészte.”

Az épület, amely Kós Károly tervezőasztalán elgondolást kapott, emberi otthonnak készült; a tervező ezért nemcsak a puszta falakat képzelte el, hanem a berendezést is. Miként a praeraffaelita mozgalom tagjai, Kós iparművészettel is foglalkozott: bútorokat, berendezési tárgyakat tervezett, sztánai otthonát is ilyen tárgyakkal tette kényelmessé és otthonossá. Az iparművészeti tevékenységet a legszélesebb körben értelmezte: tervezett, rajzolt, faragott, grafikákat, metszeteket, könyveket készített. Sőt még sakk-készletet is tervezett egy kalotaszegi falu felkérésére, hogy az idős parasztok télire elfoglaltsághoz és némi jövedelemhez jussanak. Leghíresebbek, méltán, könyvremekeli, könyvdíszítései. Még 1909-ben jelentette meg a Magyar Iparművészet című folyóirat facsimile melléklete gyanánt *Atila királrról Ének* című balladás krónikáját, majd 1911-ben *Régi Kalotaszeg* című építészeti tanulmányát s 1918-ban *Sztambul* című várostörténeti dolgozatát. Valamennyit metszetek díszítik. Az első világháború után, sztánai magányában aztán kis kézisajton adta ki maga illusztrálta műveit. Morris „Kelmscott Press”-ének mintájára alakította ki műhelyét, sajtót maga csinált, betűket a kolozsvári lapkiadó vállalat nyomdájából kapott, s laponként nyomtatta a szöveget, valamint a könyvgrafikákat: a maga alkotta linóleummetszeteket is. Végül pedig ő kötötte be a könyveket. Morris példáját követte ebben, de nemcsak az övét: a régi erdélyi magyar tradíciót is, a Heltai Gáspárok és Misztótfalusi Kis Miklósok könyvnyomtató hagyományát, amelyben a művészet, a mesterség szeretete és a népszolgálat vágya találkozott.

A sztánai nyomdában három könyv készült el az idők során. Elsőnek 1922-ben az *Erdély kövei*, majd 1923-ban az *Atila királrról Ének* új kiadása (a nyomdai impresszum szövege szerint: „corvinus antiqua típusú betűvel szedte, képeit linóleumba metszette, kézisajton péterfalvi papirosra nyomtatta és bekötötte Kós Károly műhelye Sztánán”). Végül 1925-ben a *Kaláka Kalendárium*, amelyhez Szentimrei Jenő írt verseket. A sztánai nyomda hősies kísérlet volt, a magyar könyvművészet történetének egy heroikus fejezete, amely ha el is marad a gyomai Kner- és a békéscsabai Tevan-nyomda tartósabb munkája, gazdagabb eredménye mögött, történetileg ezek közé az útkereső vállalkozások közé tartozik. Kós később felhagyott könyvnyomtató tevékenységével, a könyvgrafika műfaját azonban szorgalmasan művelte tovább. *Erdély* (1929) és *Kalotaszeg* (1932) című könyvei saját metszeteivel jelentek meg, s gyakran látta el illusztrációkkal az Erdélyi Szépművészeti Céh más könyveit is.

Talán nem volt fölösleges, hogy ennyit időztünk Kós Károly művészi hitvallásánál, ennek a hitvallásnak a forrásainál és következményeinél. A fiatalon kialakított művészi világkép és hitvallás adja meg ugyanis annak az életreszóló választásnak a magyarázatát, amelynek révén 1918 telén Kós Károly Budapest helyett Sztánát választotta, s ezzel a kisebbségi sorsot, a kisebbségi helytállást, mindazzal a felelősséggel, gonddal és munkával, amit ez a helytállás követel és e sors jelent. A magyar fővárosban az Iparművészeti Főiskola katedrája várt reá, Sztánán pedig a létbizonytalanság és a küzdelem. „Választnom kellett tehát — írja önéletrajzában —: a biztos és szép professzori egzisztenciát és építészeti tevékenységem újravételeknek jó reményességét, — ott túl, Budapesten, vagy egzisztenciám teljes bizonytalanságát és a magam meg családrom osztozását Erdély magyar népének ismeretlen jövődó sorsában, de itthon. A döntés nehéz volt. Végül is ezt írtam az Iparművészeti Főiskola egykori igazgatójának, Gróh Istvánnak: »...hiszem, hogy Erdélyben nagyobb szükség lesz reám, mint Budapesten...« És itthon maradtam.” Otthont épített, kibővítette a sztánai házat, s *Kalotaszeg*, Erdély hűségében, népének elkötelezettségében látott hozzá, hogy elvégezze sokrétű feladatait. Ezután már „a földről és a népről” beszélt; ahogy regényének, a *Varjú-nemzetségnek* előszavában írta: „Ezt jegyeztem fel a Varjú-nemzetség krónikájában magamnak és magunknak kevés szóval, egyszerűen a földet és a népet, melyet vállaltam egy életre,

s mely cserébe engem vállalt testvérül és megosztotta velem minden drágaságát, amit apától örökölt: ezt a kalotaszegi világot, melynek mindazt köszönhetem, ami bennem emberi és művészi érték.”

A szülőföld elkötelezettségében élve, munkája akadt elég. Kós Károly, bátran lehet mondani, oroszlánrészt vállalt a romániai magyarság önmagára eszmélésében, közéletének és kultúrájának megszervezésében. Ő fogalmazta (s adta ki Paál Árpád, valamint Zágoni István társaságában) 1920-ban a *Kiáltó Szó* című röpiratot: a romániai magyar kisebbség felocsúdásának, sorsára és feladataira eszmélésének első nagy hatású szövegét, amely a valóságos történelmi helyzet elfogadását és a nemzetiségi szervezkedés megindítását sürgette. Ő szervezte meg 1922-ben Kalotaszegen az *Erdélyi Magyar Néppártot*, amely a demokratikus, népi erők összefogásának keretétől szolgált, s nem rajta múltott, hogy ezt a mozgalmat később megtorpedózta az erdélyi magyar földbirtokos-nagyfőkés oligarchia. Ő jelentette meg az erdélyi magyar demokrácia első lapját: a *Vasárnapot*, amely aztán szintén az ő erőfeszítései ellenére fullad meg az oligarchapolitika hullámaiban. S miután „négyesztendei megérőltető szervező munka és keserű tusakodások után” be kellett látnia, hogy „a dolgozó nép pártjának tiszta eszközökkel nem lehet kilátása a győzelemre”, szemben az ellenfél: a magyar uralkodó osztály cinikus és erkölcstelen módszereivel, visszavonult a kulturális élet, az irodalomteremtés feladatai közé.

1924-ben néhány társával együtt megalapítja az *Erdélyi Szépművészeti Céh*-et, a két világháború közötti romániai magyar irodalom legjelentősebb kiadóvállalatát. A kiadó, amelynek Kós mindvégig igazgatója, vezető lektora, grafikus és legfőképpen teremtő lelke volt, húsz esztendő alatt kb. százhatvan kötet könyvet jelentetett meg. 1926-ban részt vett a marosvécsi Helikon megalakításában, s 1928-ban megalapította az íróközösség folyóiratát: az *Erdélyi Helikont*, amelynek aztán 1931-től szerkesztőjeként is tevékenykedett. 1931-ben Szolnay Sándor festőművész társaságában megalakította a *Barabás Miklós Céh*-et, a romániai magyar festők egyesületét. Mindez ma már a romániai magyar irodalom hőskorának eseményei közé tartozik. S közben megírt egy sereg cikket, tanulmányt, elbeszélést, három regényt: a *Varjú-nemzetiséget* (1925), a *Budai Nagy Antalt* (1932) és *Az országépítőt* (1934). A *Budai Nagy Antal*ból 1936-ban drámát írt, a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom legsikeresebb és legmaradandóbb színpadi művét. Jóformán minden vállalkozásban, amit annak a korszaknak a helikoni irodalma létrehozott, ott van valamiképpen az ő keze nyoma.

Kós Károly sorsot és hivatást vállalt, midőn visszautasította a budapesti hívást, és Sztánán berendezkedett. Szülőföldjének és népének hűségében élt és alkotott. Az irodalmat és a művészetet, legyen az regényírás és folyóirat-szervezés vagy lakóházépítés és könyvnyomtatás, mindig szolgálatnak tudta. „Egy kisebbségnek — fejtette ki egy öt évvel ezelőtt adott nyilatkozatában — elsősorban íróra van szüksége, aki igazat szóljon, édes és érthető nyelven. Az irodalom mindig szolgálat, s aki ezt elvállalja, egyébbel ne törődjék: csak a hűséges szolgálattal.” Mindez azonban nem jelenti, hogy lemondott volna arról az érdeklődésről és tájékozódásról, amely ifjúságában fűzte az európai művelődés nagy mozgalmához. Igaz, szülőföldjéről alig mozdult ki, s életét, erejét mindenestül a romániai magyar művelődés épületébe, a magyar nemzetiség közösségi sorsának Déva-várába építette bele. Mégsem tévesztette szem elől az egyetemes eszményeket, a tágasabb láthatárt. Mint Illyés Gyula, ő is úgy vallja, hogy a szűkebb haza ismerete és szolgálata szeresheti meg egy vállalkozásnak, egy életműnek az egyetemességet. Hogy a szellemiségnek a „provinciából” kell felnőnie az emberiséghez, ahogy imént idézett nyilatkozatában vallotta. Balogh Edgár Kóssal kapcsolatban az „itt és most vallott és vállalt európaiságról” beszél. „Kós Károly — írja — eltökélten és megátalkodottan, hősi tartással szállott mindig szembe akár a gyökértelenség, akár a gyökérben rekedés végletes veszedelmével, s életet, lombot, virágot, gyümölcsöt — szellemiekben: általános emberi szépséget és nagyságot — saját múltunkból és valóságunkból, tulajdon nemzetiségi létünkben és alkotó készségeinkből hívott elő.”

A szecessziós építészet és iparművészet nemzeti műhelyének kialakítása után tehát a nemzetiségi kultúra műhelyének szervezésén fáradozott. És ez a műhely is olyan eszméket és eszményeket teremtett, amelyekre érdemes odafigyelnie akár az európai közvéleménynek is. Például az együttélő népek barátságának és kulturális együttműködésének eszméjére gondolok. Kós Károly: a politikus, az irodalomszervező és az író mindig ezért az együttműködésért lépett sorompóba. A Kalotaszegen szervezett Néppárt programjában kitüntetett helyen hirdette meg a dolgozó román néppel való testvéri közösség eszméjét, s ugyanezt az eszmét képviselte *Erdély* című művelődéstörténeti vázlatában, valamint *Kalotaszeg* című tanulmányában. A „transzilvánizmus” gondolatkörének az a változata, amelyet Kós Károly kidolgozott, magában foglalta a román, a magyar és az erdélyi szász nép testvériségének gondolatát. És amikor a *Varjú-nemzettségben* vagy a *Budai Nagy Antalban* a románok és magyarok népi s osztályharcos kapcsolatait ábrázolta, emlékezetes hősökben és történelmi jelenetekben idézve fel ezeket a hagyományos kapcsolatokat, olyan korban érvelt a testvériség és az együttműködés eszméi mellett, amely a hivatalos politika szintjén csupán az egymásnak ütköző nacionalizmusoknak adott teret. Kós Károly nehéz időkben, meggyőződéssel szolgálta az együttélő erdélyi, tágasabb értelemben: kelet-közép-európai népek barátságának ügyét. És ezzel szervező tevékenységében és műveiben a népek között hidat építő internacionalista gondolatnak is szerepet adott.

Az együttélő népek közeledésének hirdetése és szorgalmazása olyan munkát jelent, amelynek nem csupán regionális jelentősége van. Az erdélyi együttélést Kós és társai (például Kuncz Aladár, Szentimrei Jenő, Kacsó Sándor vagy Áprily Lajos) valamikor „modellnek” tekintették. Erdélyt „virtuális Közép-Európának” tudták, amelynek hagyományos kötelessége, hogy feltárja és megvalósítsa az együttélés gyakorlati lehetőségeit, módzatait. Kós Károly is e lehetőségek és módzatok megvalósításában: az együttélés „modelljét” kidolgozó kísérletekben vállalt szerepet. E szerepvállalásával annak a szellemi műhelynek a munkájában vett részt, amely különböző változatokban, szocialista és radikális demokrata gondolkodók eszmei koncepcióiban vizsgálta a különböző nyelvű és kultúrájú népek együttélésének módzatait. E vizsgálatnak általánosabb jelentősége van: annak az Európának ad termékeny gondolatokat, amely egy igen hosszú korszak óta a nemzeti és nemzetiségi ellentétek lázas állapotában él s keresi az ellentétek feloldásának lehetőségeit. A modern magyar művelődés számos klasszikus alakja sorakozott fel e munka körül: Ady Endre, Jászi Oszkár, József Attila, Németh László, Gaál Gábor, Fábry Zoltán és mások. Közéjük tartozik a maga módján Kós Károly is, aki a nemzetiségi élet és a népek között kialakuló együttműködés lehetőségeit kutatta egy hosszú életen át.

Ezzel a „műhelymunkával” viszonzta Európának, az európai kultúrának azt az indítást, azokat az eszméket, amelyeket fiatalon az angol művészet századvégi újjítóitól kapott. Az egykori tanítványból végül mester lett, igaz, az életnek egy más területén. És ez a fordulat, vagyis inkább szerves fejlődés jelenti Kós Károly sorsának és példájának értelmét: azt az erkölcsi és humánus értéket, amit a kilencvenesztendő művész alkotó sorsa magába zár és felmutat. Ha tetszik, ez jelenti a „Kós-parabolát”, amelynek bizonyára egyetemes jelentése van.